

1 Literatura, stav bádání

Považuji za důležité zmínit fakt, že na rozdíl od evropského trendu zůstaly výzkumy marginálních skupin obyvatel („světské“ v tomto smyslu za marginální sociální skupinu považují) českou etnografií opomíjeny téměř až do poloviny 20. století. Výjimkou je časopis *Český lid*, který se orientoval na národopisná a etnologická témata a dílčí studie z prostředí českého venkova se okrajově zabývaly i otázkou osob „světem jdoucích“. Jedná se o texty Bedřicha Moravce (1895) - „*Světem jdoucí*“. *Řada figurek z našeho života venkovského*, Jana Tykače (1902) - *Kočující obchodníci*, Emila Drobila (1909) - *Světem jdoucí* a Josefa Smetany (1928) - „*Světem jdoucí*“ *na Slánsku*. Je ovšem třeba podotknout, že vědeckou úroveň příspěvků poněkud snižuje přístup autorů, kteří nám vlastně nepodávají žádná konkrétnější etnografická data. Pro účely této diplomové práce jsou proto v tomto kontextu velice cenné i příspěvky četnictva a později příslušníků SNB pocházející z třicátých a padesátých let 20. století. Je to především *Slovníček – světská hantýrka* z roku 1937 od Jaroslava Podzimka a *Zkušenosti z boje proti trestné činnosti světských osob* z roku 1959 od Jaroslava Šturmy. Důležitým faktem je že se zde poprvé setkáváme s výrazem „světská osoba“. Velkým přínosem pro studium daného tématu je práce Jaroslava Bartoše – *Loutkářská kronika* z roku 1963. Autor zde na základě vydaných koncesí nebo žádostí o ně přinesl první ucelenou kolektivní biografii lidových loutkoherců z Čech, Moravy a Slezska. Kromě seznamu jmen loutkářů ale i jiných provozovatelů pouličního umění uvádí i informace o tom za jakých podmínek mohli nebo nemohli dostat licenci, reflektuje politickou situaci a každodennost.

Za velmi přínosnou a tematicky relevantní práci současného sociovědního kurzu považuji monografii Pavla Himla (2007) *Zrození vagabunda*, která na základě sběru dat z výslechových protokolů, nařízení a státních patentů a úřední korespondence reflektuje sociální pozici neusedlých osob. S tematikou „světských“ se setkáváme i v řadě diplomových a bakalářských pracích vysokoškolských studentů různých sociovědních a historických oborů. K těm nejlepším patří podle mého názoru práce Markéty Skočovské (2010) *Světští: Identita a základní kulturní rysy*, která se jako první hlouběji zabývá definicí „světské“ identity na základě vlastního terénního výzkumu a vynikající práce Hanky Tlamsové (2016) *Loutkoherci, gymnasté, kramáři a šlejiři. Proměny životních strategií světských rodů od konce 18. do počátku 20. století*. Práci Hanky Tlamsové považuji zatím za nejlepší metodologicky zpracovanou studii tematicky orientovanou na problematiku „světských“ osob. Oceňuji především pečlivou a systematickou práci se zdroji a kritický přístup k dosavadní práci s daty a jejich interpretací.

2 Základní pojmosloví

Kdo je kdo aneb jak kdo koho označuje. Vzhledem k faktu, že předkládaná práce vychází z velké části z literatury období konce 19. a první poloviny 20. století budu často pracovat s výrazem cikán, cikánský způsob života, cikánština, cikánští míšenci apod. Myslím, že není třeba vysvětlovat, že v rámci tehdejšího akademického i politického diskurzu se pojem Romové nepoužíval. Zároveň je potřeba mít na zřeteli, že za cikány byli často označováni lidé, kteří s Romy či Sinty neměli společný původ a toto označení získali na základě neusedlého způsobu života. Problematické je vymezení pojmu „světský“, spisovněji „světští“ a „světáci“. V kontextu následujících textů rozlišuji „světáky“ jako osoby usedlé, příležitostně migrující za prací a „světské“ jako osoby neusedlé, u kterých je kočování základní ekonomickou strategií. Operativně budu používat pojem „světem jdoucí“ jako synonymum pro výraz „světský“ protože se většina dotazovaných s tímto termínem nejvíce ztotožňuje (srov. Skočovská 2010). Většina světských sama sebe nazývá „jauneráky“, přičemž označení jaunerák nelze, jak se později ukáže, považovat za autonymum. Označení „komedianti“ je zpravidla vnímáno jako hanlivé. Všichni ostatní, tj. osoby „nesvětské“ jsou potom „domácí“, „lidé z privátu“, „gádžové“ nebo „chrapouni“, poslední dva výrazy lze považovat za lehce hanlivé ale v podstatě se jedná o synonyma slov sedlák, buran apod. jako opozice člověka „světa znalého“. Výjimku tvoří příslušníci romských skupin, které označovat za gádže či chrapouny nelze a jsou označováni jako „Romáci“ nebo slovníkem domácích, tj. cikáni. Někteří Romové hovoří o „světských“ jako o „chálech“¹, ale je dost pravděpodobné, že se jedná a zastaralý výraz předválečné skupiny českých a moravských Romů, který se v rámci poválečné migrační vlny ze Slovenska nepoužívá (srov. Horváthová 2005: 69).

2.1.1 Etnografie

Ve sborníku Český lid z roku 1895 můžeme najít dobový obraz člověka „světem jdoucího“, důležité je upozornit, že autor nepoužívá pojem „světský“, s tímto výrazem se setkáváme až později, a to v textu Jaroslava Podzimka z roku 1937 (viz kapitola 6.1). Autor článku Bedřich Moravec hovoří o lidech, ke kterým počítá pocestné brusiče a kramáře, kterým se někde začalo říkat „hauzírníci“. V dřívějších dobách patřili mezi „světem jdoucí“ i pocestní advokáti, zvěrolékaři, zaříkávači, faciřové (potulní myslivci), krůčkáři (chytali krůčky a podobná zvířata a jejich kůži prodávali), brabenáři (vybírali mravenčí kukly a prodávali je ptáčníkům),

¹ volný překlad by byl nejspíše takový, který souvisí s jídlem – např. nenasyta, chamtivec nebo v druhém významu také člověk který je mazaný, vychytralý

kořenáři, zeměměřiči, dohazovači nevěst a ženichů, vlasáři (skupovali vlasy) a další. Podobným způsobem popisuje ve stejném sborníku v roce 1909 osoby „světem jdoucí“ také Emil Drobil, který tento seznam profesí a řemesel doplňuje: „...*Někdy zabloudili do vsi též komedianti, již provozovali umění své buď na návsi, nebo v hostinci. Nejraději je ovšem vítaly děti. Zvláštní stanovisko v této společnosti zaujímalí různí krtičkáři, krysaři a myšaři. Pomáhali hospodářům nejen od rozličné obtížné havěti, ale zabývali se též tajemným léčením lidí a zvířat. Také cikáni a cikánky bývali po vesnicích dosti častými hostmi. Cikáni prodávali řetězy, sekery a nebozezy, cikánky nerozumným ženám vykládaly karty, hádaly z dlaní a čarovaly...Židé chodívají po vesnicích s ranci a kupují všeliké druhy perí...Vedle již vyjmenovaných přicházeli do vesnice různí „muzikanti“, jako kolovrátkáři, flašinetáři, harfeníci a šumaři, kteří za chvilkovou produkci svého pochybného stroje nebo umění dožadovali se nějakého daru“.* Posledním z příspěvovatelů sborníku Český lid, který se zmiňuje o lidech světem jdoucích je v roce 1928 Josef Smetana: „...*o duševní zábavu, starali se občas komedianti: (loutkáři), kteří zrobí vše si z několika prken sedadla před svým stánkem, pod širým nebem rozloženým, předvedli a sehráli s dřevěnými figurkami nějaké představení při hudbě rozvrzaného kolovrátku. Pro děti nejzajímavější a nejlákavější při tom bylo slavnostní veřejné ohlášení her při příjezdu do vsi. Celá rodina, vyšňořena ve fantastických krojích, vyšla v průvodu odpoledne za rachocení bubnů po případě i hlaholu trubky na náves, přivolala k sobě veškerou omladinu, již za všeobecného napětí oznamovala pořad her, zvala přítomné i nepřítomné na večerní představení“.*

Analýzou skromných dat ze sborníku Český lid docházím k závěru, že podstatou ekonomické aktivity kramářů a podobných socioprofesionálních skupin byl sběr předmětů, které usedlá majorita vyřadila jako neužitečné a bezcenné věci např. obnošené šatstvo, poškozené železné nástroje, hadry apod. Přijímání odměny v naturáliích a podomní prodej tzv. hauzírování potom zvýhodňovalo jejich služby oproti službám usedlých obchodníků, kteří přijímali pouze platby v hotovosti. Sběr předmětů, které usedlé obyvatelstvo vyřadilo jako bezcenné, jejich oprava či jiná forma zpracování do prodejné formy zajišťuje dlouhodobou ekonomickou životaschopnost, protože se jedná o jeden z primárních prostředků snižujících výdaje. Může se jednat o strategii základní, nebo platformu pro další aktivity. Podomní obchodníci také přinášeli izolovaným domácnostem zprávy ze světa nebo klepy. V tomto smyslu by bylo možno posunout „hauzírování“ z marginální zóny a chápat ho jako každodenní realitu vesnického společenského života i jako jednu z důležitých součástí venkovské ekonomiky. Rozvoj podomního obchodu od poloviny 18. století lze přičíst především demografickým a socioekonomickým faktorům, kdy vysoký nárůst populace způsobil zvýšení počtu nemajetných venkovských vrstev, nemožnost pracovního uplatnění v zemědělství v některých regionech a

nutil část venkovského obyvatelstva hledat alternativní zdroje obživy. Zároveň se zvyšoval zájem o určitý druh zboží, produkovaného ve vzdálenějších lokalitách, zejména textilní a galanterní výrobky a průmyslové produkty. Jako další socioprofesionální skupinu formující se v tomto období lze označit „poskytovatele zábavy“. Výše uvedení autoři hovoří o „komediantech, flašinetářích, harfenících“ apod. Mezi tzv. komedianty byli také zahrnováni loutkoherci. Většina současných „světských“ uvádí právě loutkoherce jako zakladatele rodu. Loutkoherectví se často pojilo s provazochodectvím nebo jinými artistickými (gymnastickými) profesemi.

2.1.2 Kriminální etnografie jako proto-etnografie?

Jaroslav Podzimek sbíral materiál na pražské periférii, v okolí Libáně a na Jičínsku v období 1934 až 1936. V jeho *Slovníčku světské hantýrky*, který vydal časopis Bezpečnostní služba v roce 1937, definuje „světské“ osoby jako „lidi světem jdoucí“ nebo kočovné a hovoří o loutkářích, komediantech, majetnících zábavných podniků, koňských handlířích, brusičích a tuláčích (Podzimek 1937:5). Npor. Šturma v roce 1959 rozšiřuje tento výčet ještě o deštníkáře a tzv. „flekáře“² neboli podomní obchodníky s textilem a detailně popisuje způsob jejich obživy: „*Vlněná vlákna mívají světské osoby navlečeny pod prstenem na ruce, a při předstírání, že vytahují vlákno z látky, vytahují obratně vlákno zastrčené za prstenem. Látky mívají při obcházení domů uschovány (zastrčeny v sukních, popř. omotané kolem těla) pro případ že by byly při prodeji přistiženy pracovníky VB nebo NV. Do bytů přicházejí obvykle pod záminkou, že shánějí peří, cibuli, kůzlata apod., nebo nabízejí nejdříve květiny, zvané „padělánky“, a teprve potom, když si ověří situaci, nabízejí i „flek“ (Šturma 1959: 349). S podobným popisem jsem se setkal ve studii Jany Horváthové (2005) kde autorka zapisuje rozhovory s pamětníky z prostředí českých Romů a Sintů narozených před rokem 1945. Z textu vyplývá, že hauzírování a flekaření bylo často doménou Sintů, kteří se elegantně oblékali, aby budili dobrý dojem na usedlou populaci a podomní obchod s galanterií byl především aktivitou žen: „*I moje máma, kšeftovala záclony, takzvaně ‚flek‘, flek to byla látka, jo. Chodili a prodávali jako, vydávali se jako, táta se vydával třeba firma Skorkovský a že je z té továrny, no a pořád chodil po těch řeznících po válce, po takovejch těch zahradnících, no a kdo měl peníze, no a tam prodávali ty látky. Měl v tašce třeba dvě tři látky no a prodával na vobleky. To už taky by dneska nešlo, že jo. Tenkrát to šlo. Máma zase prodávala ručně paličkovaný záclony. To věděli,**

² Flek je argotický výraz pro textil

kde kerej krám prodává takový dobrý záclony no a voni, samozřejmě nebyly paličkovaný, ale to se jako říkalo, no a klidně to...nevokradli je takzvaně, ale na druhou stranu je vokradli, no ale měli zase hezkou věc, záclony. Věřili tomu, že celej život maj paličkovanou záclonu, ale paličkovanou záclonu neměli“ (Horváthová 2005: 82).

Ve svém článku dále Šturma definuje světské osoby jako sociální skupinu, jejíž vznik nebyl dosud vědecky prozkoumán, ale považuje za prokazatelné, že „značná část těchto lidí jsou cikánští míšenci“. K tomuto mísení mezi „kočovnými cikány a necikánským obyvatelstvem“ docházelo podle Šturmy pravděpodobně před sto lety. Jako potvrzení své teorie uvádí, že převážná většina světských osob má snědou barvu pleti, „i když ne vždy tak tmavou, jako mají cikáni“. V kontextu současného diskurzu by Šturma nejspíše použil slovo Romové v souvislosti s fyzickými znaky skupiny a pokud bychom ono „cikánství“ jako životní styl a způsob obstarávání zdrojů k obživě spojili i s „neromskými“ skupinami získal by pojem „cikán“ více sociální než etnický rozměr. Podobný přístup můžeme pozorovat i u Puchmajera, který hovoří o „bílých“ a „černých“ cikánech, přičemž tyto kategorie nepocházejí od cikánů samých, ale jak Puchmajer přiznává, vymyslel je on sám (Lípa 1960). Z textu npor. Šturmy se dále dozvídáme, že používání pojmu „světská osoba“ je korektní, „protože tyto osoby se tak samy označují a otevřeně se k této skupině obyvatelstva hlásí“. K vymezení se vůči majoritní skupině poznamenává, že „ostatní obyvatelstvo nazývají domácími lidmi, nebo ho označují cikánským slovem ‚gádže‘ ... pojem domácí člověk je používán i těmi světskými osobami, které se stali již po řadu let plně usedlymi a způsobem svého života se od ostatního obyvatelstva vůbec neliší“. (Šturma 159: 345). V tomto smyslu lze pouze poznamenat, že tato dichotomie a používání pojmu světský – domácí platí dodnes. V poněkud pejorativnějším významu lze vnímat slovo „gádže“ a vysloveně pejorativní označení pro nesvětskou osobu je pojem „chrapoun“, jehož používání jsem zaznamenal i mezi smíchovskými Romy, ačkoliv jeho původ nepochází z žádného dialektu romštiny. „Je třeba též poznamenat, že pro cikány...na vyšší životní úrovni než kočovní cikáni, je přijatelnější, když jsou počítáni mezi světské osoby než mezi cikány. Proto se takoví cikáni ochotně hlásí za světské osoby, ale svůj cikánský původ zapírají“ (Šturma 1959: 345).

Jakousi retrospektivní reflexí sociální reality první poloviny 20. stol. a s tím spojenou ambivalentní definicí pojmu „světský“ jsou výpovědi respondentů knihy Paula Polanského *Tíživé mlčení*³ z roku 1998, ve kterých se vymezují nebo naopak ztotožňují s identitou

³ nepovažuji tuto knihu za relevantní zdroj, jedná se o silně aktivisticky zabarvenou žurnalistickou práci, nicméně informace respondentů týkající se jména, místa narození, rodičů a příbuzných a způsob obživy jsou v poměru k narativní stránce publikace natolik nedůležitá, že není důvod k jejich zkreslování

„světských“ přeživší vězni cikánského pracovního tábora v Letech u Písku. V seznamu respondentů jsou také zastoupena jména světských rodů jako např. Dubských, Lagronů, Berousků ale i jména typická pro české Romy jako např. Růžička, Čermák, Daniel atd. Z výpovědí respondentů vyplývá, že důvodem k internaci v táboře mohl být již existující jmenný seznam (viz kapitola 5.2.1), způsob obživy, fyzické znaky ale také příbuzenství s Romy.

„My jsme pracovali na jarmarcích, nebyli jsme Romové. Můj otec měl loutkové divadlo a cestoval po trzích. Pracoval taky u cirkusu. Jejich příbuzní byli Kludští...Moji lidé se nikdy nestýkali s Romy, poslali nás tam kvůli našim vlastním problémům. Jsme velmi odlišní od Romů, máme svůj vlastní jazyk, svoji hantýrku...Druhý manžel mojí matky zachránil děti tím, že jim dal svoje příjmení...policie chtěla do Letů poslat každého, kdo nosil naše příjmení“ (Polansky 1998: 118).

„Můj otec, J. V., byl z Pacova. Brousil nože, spravoval deštníky a vlastnil malý kolotoč se třemi sedačkami...přivezli nás do toho tábora, protože si mysleli, že jsme Romové. Ale my jsme nebyli Romové. Všichni jsme pocházeli ze smíšených manželství. Jen můj strýc měl zcela tmavou kůži. My ostatní jsme byli normální bílí lidé“ (c.d.: 134-136).

„Nebyli jsme Židé ani bílí. Abych vám řekl pravdu, byli jsme něco jako svěští“ (c.d.: 145).

Na straně 149 a 150 autor (Polansky) vysvětluje pojem světský takto: *„Světský je česko-romské slovo, které znamená ‚syn světa‘. Před druhou světovou válkou mělo hanlivý význam mezi čistými Romy, znamenalo Roma, který ztratil svoji tmavou barvu tím, že se oženil s bílou osobou. Mnoho těchto světských je spojeno s cirkusem a později si mnoho lidí myslelo, že svěští jsou jen ti Romové, kteří pracují v cirkuse“.* Autor nedokládá zdroj, ze kterého ve svém tvrzení vychází. Kniha vyšla v angličtině a byla přeložena do češtiny. Rozhovory byly vedeny nejspíše v češtině nebo romštině a Polanskému překládány do angličtiny romským tlumočnickem, takže během překladů mohlo dojít k určitému zkreslení.

„...jen Romové s bílou kůží, svěští, zůstali v táboře...“ (c.d.: 165).

„Můj otec byl cirkusovým umělcem, pracoval jako artista na létající hrazdě u cirkusu Kludský...Já jediný jsem přežil. Byli jsme svěští... Oženil jsem se s Janou Čermákovou, která byla cirkusovou artistkou...některé z mých dětí se oženily nebo vdaly za lidi od cirkusu...Slovenští Romové zaplavili naši zemi a kradou a dělají nám špatné jméno“ (c.d.: 169-170).

„Nikdy jsem nepřišla na to, proč tam jsme. Nebyli jsme Romové ani svěští“ (c.d.: 183).

Na základě označování příbuzných po filiační i afinní rovině lze z výpovědí vystopovat i příbuzenské aliance, např. mezi rodem Lagronů a Růžičků. Toto však neplatí pro světské rody

obecně, některé rody se striktně od Cikánů/Romů distancovaly a distancují dodnes. Obecně lze říci, že příbuzenské vazby mezi světskými a Romy jsou zcela pochopitelné a logicky vyplývají ze sdílené ekonomické a adaptivní strategie, která jediná byla za daných okolností možná a zároveň i pozice v marginální zóně společenského uspořádání. Z etnografických pramenů vyplývá, že např. Sintové žili v kočovných skupinách rodin a živili se především provozováním kolotočů, komediantstvím, brusičstvím a podobnou „světskou“ činností (Pavelčíková 2004: 19). K sňatkům mezi světskými na jedné straně a českými Romy a Sinty na straně druhé docházelo prokazatelně (srov. např. Tlamsová 2016) do období druhé světové války, a to zpravidla na principu společenské hierarchie, kdy Romy/Sinty si brali nejčastěji ti světští, kteří zastávali méně prestižní pozici v rámci socioprofesionální stratifikace. V tomto smyslu se jednalo např. o koňské handlíře a brusiče. Maritální vazby mezi Romy/Sinty a příslušníky prestižních světských profesí např. loutkoherci nebo artisty (gymnasty) byli velkou výjimkou. V tomto smyslu je dobré opět citovat romského pamětníka z práce Jany Horváthové:

„Tomu se říkalo ‚cirkus džuva‘ jako že to je malinkej cirkus jako cirkus veš. To znamená, že tam měl jenom, manželka tam třeba udělala dvě tři stojky, byl tam nákej koníček malinkej no a takhle se ty chudáci živili. Postavili si to šapitó, no chodili z vesnice, kde je nechali, tak to postavili... Tendle ten můj dědek se menoval Ondřej Čermák a já právě myslím, že ten Ondřej Čermák, ten děda, že ani pravej Rom nebyl, že to byl nákej takovej jako spíš pokomedianštělej, jak měl ten cirkus. Ale pravej Cikán byl můj táta. To byl Vinter, jo, a ty právě zase, ti se menovali Vešáci, to byli praví Cikáni, kerý zase chodili z lesa do lesa. To byli ty chud'oučký, tak voni přišli do lesa, žádněj majetek neměli, vohnul si strom, přes to dali plachtu, zatopili a už šli si čórnout slepici, nakopali brambory nebo vyžebřali“ (Horváthová 2005: 71).

Respondent Hanky Tlamsové (2016), který se hlásí ke světským se od příbuzenských vazeb mezi Romy/Sinty a světskými distancuje ale zároveň tyto vazby u jiných rodů nepopírá:

„Kupříkladu Richterovi či Čermákovi či Noví jsou přes generace romskými zakladateli jejich předci. A i když už jejich pleť snědá není, a hlásí se k nám světským, přesto my víme, že jsou to takzvaní Sintó“ (Tlamsová 2016: 35).